

Ratko Božović
Beograd

OD DOSADE DO DOKOLICE

FROM BOREDOM TO LEISURE

ABSTRACT The main topic of the paper is that leisure fundamental human value. The unexpected change of contemporary society is not so dramatic like in the field of leisure. The main question is to what extent and in which way it is possible to make an influence on the dynamic of leisure, and not to affect the autonomy of individual, his individual life and his feeling of freedom.

Key words: leisure, boredom, contemporary society, individual, freedom

APSTRAKT Osnovna teza rada je da je slobodno vrijeme fundamentalna ljudska vrijednost. Nevjerovatna promjena savremenog društva nigdje se ne osjeća tako dramatično kao u domenu slobodnog vremena. Do kojeg stepena i na koji način se može uticati na dinamiku slobodnog vremena, a da se pri tom ne povrijedi autonomija pojedinca, njegov individualni život i njegovo osjećanje slobode? To je osnovno pitanje kojim se bavi ovaj rad.

Ključne riječi: dokolica, dosada, savremeno društvo, individua, sloboda

Slobodno vrijeme razumijevamo kao fundamentalnu ljudsku vrijednost, pa redove koji slijede treba shvatiti kao prilog toj ideji, kao dio pluralnog razumijevanja fenomena. Radeći na ovoj problematici, uvjerio sam se da je analiza ukupne stvarnosti slobodnog vremena, kao univerzalnog i globalnog procesa savremenosti, teško može smjestiti u polje jedne naučne discipline. Time što se sfera slobodnog vremena mijenja prije nego što su jasno nagoviještena nova civilizacijska raskršća i novi putevi, doveden je u pitanje smisao čovjekovog samoostvarivanja. Već je zapaženo da sadašnje generacije proživljavaju „neljudsku eksploziju“: društvo se mijenja za tri godine kao za trideset godina na početku prošlog vijeka, više nego za tri vijeka u vremenu prije Njutna, i više od tri hiljade godina nego u kameno doba. Ova nevjerovatna promjena sigurno se nigdje ne osjeća tako dramatično kao u domenu slobodnog vremena. U naše vrijeme ta okolnost nije beznačajna jer ona može postati umni izazov da se pronikne u sveukupnost preobražaja savremenog društva, ali može postati i prokletstvo hiljadostrukih opasnosti. Do kojeg stepena i na koji način se može uticati na dinamiku slobodnog vremena, a da se pri tom ne povrijedi autonomija pojedinca, njegov individualni život i njegovo osećanje slobode? To pitanje nije moguće cjelishodno posmatrati van cjelokupnog civilizacijskog, društvenog, kulturnog i ekonomskog konteksta. Naš autor je to shvatio kao naučnik koji teži sintezi. To mu je i pomoglo da traži „najkraći“ put do optimalne „strukture“ slobodnog vremena u turizmu, da u umijeću menadžmenta

jasno prepoznata djelatno „šta“ i „kako“. U radu je argumentovano pokazano da je s gledišta aktivnosti slobodnog vremena štetna svaka intervencija koja ograničava svestrani razvitak čovjekovih sposobnosti i njegove slobode.

1.

Za modernog čovjeka je rečeno da je izgubio smisao da se čudi. Izgubio je i sposobnost empatije. A pošto je „sposobnost čuđenja početak mudrosti“, savremenik je uplovio u neprirodnu ravnodušnost, koju prate osjećanja plitkosti i „moderna“ neosjetljivost. Nemogućnost empatije označava ozbiljnu i nepodnošljivu krizu intersubjektivnosti. Kad u čovjekovom životu nema osjećanja za druge ljude i njihove nevolje, kad zgasnu čovjekove plemenite strasti i kad ga obuzmu bezvoljnost i ravnodušnost, tada već stanje dosade nije moguće izbjeći. Vjerujem da nećemo pogriješiti ako kažemo da je dosada forma bolesti ili uvod u bolest. Mnogi se s tim neće saglasiti, neće prihvatiti „dijagnozu“. Onda bi ostalo da se prihvati u javnosti već iskazano mišljenje da dosada među bolestima „nije najžešća“, ali je najrasprostranjenija i „najsvakidašnjija“. Od prevelike ozbiljnosti i rutinskog svakodnevlja samo je korak do – dosade. Sumorne okolnosti, „objektivno sivilo“ i trivijalan život, u stvari, vode u dosadu. U tom smislu, moglo bi se tvrditi da je dosada „afektivni odgovor“ na nametnute okolnosti. U radikalnijem rezonovanju moglo bi se reći da sve što je bilo do sada, a ima tendenciju da se ponavlja onako kako je već bilo, u stvari, jeste dosada.

Pokušaj da se odgonetne dosada s društvenog stanovišta, ako izostane uvid u unutrašnje slojeve ljudskog bića, gotovo da nema smisla. To, opet, ne znači da tjeskobne okolnosti ne mogu dovesti do osećanja egzistencijalne praznine. Ovakvo osjećanje, kao i stanje nezadovoljstva, nastaju i zbog podvojenosti između onoga što je čovjek primoran da čini i onoga što želi da čini. Razumljivo je što se pojedinac u takvim uslovima osjeća neutemeljenim, što doživljava sebe kao stranca, sebi tuđu osobu. I zato što ne može da izrazi posebnosti svoje egzistencije, što ne može da odbrani cjelinu svog ljudskog trajanja i svoju samostalnost, može se dogoditi da se „uspostavlja“ gotovo traumatsko osjećanje – da se vrijeme zaustavilo. I, zaista, dosada nije ništa drugo do mrtvo vrijeme bitisanja, život bez aktivnog stava i bez kreativnog odnosa prema stvarnosti. To je vrijeme tjeskobe i čame. I što je najgore, to je trajanje bez interesovanja i bez radoznalosti. Filozof bi rekao: dosada je „put u ništa“. U djelu „Kratak pregled raspadanja“ Sioran piše: „Život se stvara u bunilu, a jenjava u dosadi“. Svevremenu pošast bliže odeđuje: „Svijet pretvoren u nedjeljno popodne, eto definicije dosade – i kraja svijeta“. Nevesela storija odavno se zbiva i već liči na „rđavu beskonačnost“. Uveliko su je opisali najlucidniji umjetnici devetnaestog i dvadesetog vijeka. Za Bodlera je rečeno da je neprevaziđeni pjesnik dosade. U njegovoj zbirci „Cvijeće zla“ dosada je kao ozbiljan porok ispisana sa velikim početnim slovom.

Esej „*Zapis o dosadi*“ Sretna Marića, objavljen u njegovoj knjizi „*Protejska svest kritike*“, spada u najumnije tekstove koji su u našoj sredini napisani

o ovoj velikoj temi teorije, esejistike, proze i poezije. Marić ovako završava ovaj svoj esej: „I politički je dosada opaka bolest. Mudri državnici su to odavno znali i revnosno savetovali vladarima da od nje štite svoje podanike. Ali virus dosade još nije otkriven. Nekad su tu boljku pokušavali ublažavati poznatim Panem et circenses. Rezultat je, na duži rok, bio katastrofalan: rimsko carstvo se srozalo, raspalo. Dosada je bolest mašte, pa su neki predlagali da se na vrhovne položaje postave pesnici, držaoci mašte. No to je vrlo riskantno, jer niko nasigurno ne zna reći ko je od živih pravi pesnik a ko nije. Ovi poslednji su kao što već rekosmo dosadniji no iko i išta drugo. Zarazno dosadni, veli Kjerkegor“.

Kad nametnute društvene okolnosti proizvode stanje dosade, smatra se da se ovakva vrsta dosade, kao „responzivan osjećaj“, može smatrati prolaznom pojavom, da je prolaznog karaktera, da nestaje kad se uklone okolnosti koje su do nje dovele. Zapaženo je da monotoni posao može u svakome da izazove taj osjećaj, a isto se može desiti kada vremenske neprilike odvoje čovjeka od normalnih uslova života i od svijeta. Zato se i očekuje: kada je posao obavljen ili se vrijeme popravi, osjećaj dosade brzo nestaje. Očito, takva dosada ne spada u onu vrstu nelagode koja se označava „duhovnom sušom“, „gladnom prezaštićenošću“ ili „površnom dubinom“. Utvrđeno je da je mnogo neizvjesnija *hronična dosada*, koja se bliže određuje kao „unutrašnja disproporcija“ ličnosti i kao hronično stanje koje donosi bolest. Naučnik Hessel E. Berštajn je došao do zaključka da termin „hronična dosada“ ukazuje na bezvoljnost, dok termin „responzivna dosada“ ukazuje na prolazno afektivno stanje. On će pokazati da responzivna dosada baš kao i strah i žalost ostaju u korelaciji sa spoljnom situacijom u vidu emocionalnog odgovora, dok je hronična dosada, slično strepnji i depresiji, izraz unutrašnje psihološke uznemirenosti. Otuda, po njemu, liječenje responzivne dosade mora da bude sociološko, dok tamo gdje postoji hronična dosada liječenje se mora sprovoditi psihoanalitičkim metodama. U savremenim uslovima života, neočekivano se povećavaju oni kojim je uvijek dosadno, čak i nezavisno od „specifičnih“ spoljnih uticaja. Od sebe dosadni!

Najčešće su i njihovi načini „spasavanja“ sporni. Kad su mehanizmi društvenog ustrojstva van domašaja neposrednog uticaja pojedinca i njegovog iskustva, van njegovih autentičnih htijenja, on bježi u neplodnu i beživotnu usamljenost. Nastala iz pokušaja da izbjegne potpunu zavisnost od društvene grupe kojoj pripada, jer se na nju ne može adaptirati, u usamljenosti pojedinac nastoji da se svojom izolacijom ogradi od društvene grupe kojoj pripada. On nastoji da obezbijedi „spasonosno“ odstojanje od drugih. Što je najgore, on ne uspijeva da uspostavi ni kreativan susret sa sobom. Pasivizam i bespomoćnost javljaju se kao prirodni izraz položaja čovjeka lišenog stvaralačkih podsticaja, ideala i moralnih vrijednosti. Zato što isključuje aktivni život i stvaralački napor, usamljenost, u stvari, postaje stalna opasnost i po čovjekov psihički totalitet i po mogućnosti njegovog kreativnog razvoja – ona je, često, uvod u duševnu pustoš i dezintegraciju ličnosti. Kao društveno biće, ona ne može ostvariti svoje ljudske moći i cjelovitost individualiteta u potpunoj izolaciji od zajednice. U toj usamljeničkoj izolaciji, ona ne može postići ni stvaralačku ni

psihofizičku ravnotežu. U usamljenosti, ljudske vrijednosti mogu doživjeti degradaciju, a individualna energija može da izgubi svoju životnost. A sama nemogućnost čovjeka da bude sa samim sobom – ravna je nemogućnosti da bude s drugima. Očigledno, iz karaktera ovakvog usamljivanja proizilazi da je ono veoma udaljeno od čovjekovog kreativnog osamljivanja. Svakako, prirodno je čovjekovo nastojanje da napusti „prostor“ zamorne i nepodnošljive monotone. Shvatljiv je i njegov često uzaludni napor da nadmudri trivijalne okolnosti. A to što se takva nastojanja pretvaraju u beskrajnu i parazitsku dosadu, u usamljenost koja nije ništa drugo do trajanje lišeno životnih impulsa, aktivnog sadržaja i smisla – pokazuje da čovjek teško može da zaobiđe mnoge zamke i opasnosti koje ga vrebaju. Čovjekova usamljenost postaje posve nepodnošljiva, naročito onda kada se on našao u njoj pošto se prethodno uvjerio da ne zna šta i kako da radi, a naročito zašto da živi.

Neočekivano, jedno od najozbiljnijih i najteže rešivih pitanja savremene civilizacije ostaje: kako izaći iz carstva dosade. Još se u Didroovoj *Enciklopediji* sugerišu, kao lijekovi protiv dosade – rad i razonoda, koji bi se naizmjenično smjenjivali i upražnjavali. Sve se to, međutim, komplikuje zbog toga što su rad i razonoda u velikoj mjeri dosadni. Zato takav „rad“ i takva „razonoda“ ne mogu biti rješenje ove velike zagonetke čovjekove individualne i društvene egzistencije. Daleko od toga da postane pretpostavka čovjekove samorealizacije, rad – koji se shvata kao beskonačna aktivnost koju je teško izdržati – doprinosi da se ponište unutrašnje sklonosti ličnosti i da se ona nađe na stazi beskrajne dosade. Nestvaralački karakter rada stvara objektivne i subjektivne uslove za čovjekovu obezličnost i van rada i radnog procesa, u svim vidovima življenja. Opustošenost u sferi rada ugrozila je čovjeka kao subjekta i ozbiljno podrila smisao cjeline njegove egzistencije. Pošto ne može da izrazi svoju ličnost u bezličnoj radnoj aktivnosti koja mu je strana i dosadna, čovjek traži aktivno pribježište u svemu što mu izgleda kao „apsolutna“ suprotnost monotonom radu. Njegovo prihvatanje slobodnog vremena kao kompenzacije za postvareni i obezličeni rad ne znači samo zatvaranje „paklenog kruga“, nego vraćanje, zapravo, tamo odakle se prividno pobjeglo. Bezvoljni rad determiniše u velikoj mjeri i sferu slobodnog vremena, i udara joj pečat svoje neautentičnosti. Ne postoji „spasonosna“ autonomija sfere slobodnog vremena; i kada bi postojala, ona bi bila nedovoljna za ostvarivanje čovjekove cjelovitosti.

Za čovjeka, koji je iscrpljen radom bez zadovoljstva, opterećen aktivnošću koja ga zamara i mrcvari, kutak za odmor ostaje neophodan uslov za obnovu istrošenih snaga. Smatra se da se odmaranjem čovjek oporavlja od fizičkih i nervnih oštećenja koja nastaju pri monotonom profesionalnom radu. U mnogim studijama o pitanjima odmora naučnici su, s razlogom, postavili pitanje: može li se govoriti o umoru u uslovima novih tehnologija koje oslobađaju čovjeka od teškog fizičkog iznurivanja? Svi oni koji su izučavali ovaj fenomen došli su do zaključka da je, mjesto fizičke iscrpljenosti, karakteristične za predindustrijsku fazu, u uslovima tehničke sredine – nastupio psihički zamor. On je posljedica mnogih faktora objektivne i subjektivne prirode. Psihički

zamor nije posljedica uslova industrijskog rada već i komplikovanih uslova života u velikom gradu, gdje se sve više prekida veza sa prirodnom sredinom. To su uslovi u kojima pojedinac sve više postaje dio „usamljene gomile“. Tako se često kombinuje umor od gradskog načina života s umorom organizma koji je proizveo rad, umor od svakodnevnih obaveza s umorom od neadekvatne razonode. Problem se bitno komplikuje time što odmaranje – koje se najčešće shvata kao mirovanje i nepokretnost – nije antipod umoru.

Francuski teoretičar Pol Šošar u djelu „*Travail et loisir*“ protivi se načinu korišćenja vremena koji se iskazuje u formulaciji: prvo se odmoriti i razonoditi, a zatim, ako bude vremena – kultivisati se. On smatra da su pravi odmor i razonoda već kulturne aktivnosti, jer prava kultura nije „teška“ i dosadna, to jest i ona može biti forma razonode. Istina, ističe ovaj teoretičar, jedna ista aktivnost bila bi samo razonoda bez većeg značaja za onoga ko nije kultivisan, kao što bi bila izazov za onoga ko zna da je upotrebi. Kulturno formiranje bi se sastojalo u tome da se nauči da se razmišlja. Opuštanje, kontemplacija, otvaranje prema vrijednostima – sve se to može pretvoriti u mudrost i značajan aspekt kulture, bez koje je čovjekovo vrijeme isprazno i neprihvatljivo. To bi bio i jedan od važnih načina da se prepozna čovjekova potreba za istinom, ali i njegovo strasno nastojanje da stigne do ljepote, jer nas „običan život“ najčešće „tjera u ružnoću“. Zato Šošar i tvrdi da je slobodno vrijeme apsolutno potrebno da bi se izašlo iz iscrpljenosti u koju nas stavljaju loši uslovi rada i života. Najgore je kad uslovi njegovog života produžuju njegov umor i njegovu nervozu koja onemogućava svaki odmor. Osmišljavanje bilo koje forme odmora gotovo je besmisleno ako se ne utvrdi zašto je čovjek umoran. Dovoljno je da mu je dosadno, pa da bude umoran. Zamor od fizičkog napora bitno je drugačiji od intelektualnog naprežanja i emocionalne napetosti. Konačno, šta ćemo uraditi s umorom izazvanim stalnim osjećajem tjeskobe? Odgovor na ovo pitanje nije moguće dati iz perspektive vremena koje je predviđeno za odmor. Odmor koji ne bi bio pod pritiskom izobličujuće dosade našao bi se u temeljima takvog životnog stila koji pripada kulturi kao aktivnom stavu i duhu radoznalosti. Ako je odmor pasivno vrijeme koje priprema pojedinca za neku drugu aktivnost, onda je to uvijek mrtvo vrijeme, vrijeme koje opstaje u carstvu dosade. A odmor kao dio čovjekove proživljene egzistencije, kao trajanje nespojivo i s „mirovanjem“ i nepokretnošću, opstaje kao vrijeme koje je daleko od umrtvljujuće dosade.

Montenj, za koga je rečeno da je najoštroumniji posmatrač ljudske prirode svih vremena, dokazivao je da se u čovjekovom životu moraju izbjeći krajnosti mlitave i dremljive dosade. On je smatrao da „najveća stvar na svijetu jeste da umijemo pripadati sebi“. Bila mu je najvažnija istina individuuma. I njegova osamljivanja (dokaz o njegovom shvatanju vrijednosti dokolice i meditacije), i njegova mnogobrojna putovanja (on je bio „prvi moderni putnik“) pomogli su mu da, kao što se s pravom smatra, formuliše funkcije razonode, a naročito elemente njene raznolikosti i smisao udaljavanja od svijeta. Montenjevoj koncepciji razonode u 17. vijeku suprotstavljaju se Paskalove ideje. Kao što je poznato, Paskalu je pošlo za rukom da zasnuje modernu misao o razonodi,

ali tek pošto je bio načisto s tim da čovjek „nije ni anđeo ni životinja, nego čovjek“. On će pokazati da čovjek rasonodom „uspješno“ zaobilazi istinu o sebi. Paskal piše: „Kralj je okružen osobama koje samo misle kako da ga rasonode i spriječe da misli na sebe; jer on je nesrećan, uza sve to što je kralj, ako na sebe misli. Eto, to je sve što su ljudi mogli izumeti da bi postali srećni. I oni koji se u tom pogledu prave filozofi i koji misle da otmjen svijet nije mnogo razuman kad provodi cio dan u trčanju za jednim zecom, slabo poznaju našu prirodu. Sam taj zec ne bi nas sačuvao od pomisli na smrt i bijedu, koji nas od zeca odstranjuju, ali lov nas od tog čuva“. U spisu „*Misli*“ Paskal o dosadi piše: „Ništa čovjeku nije nesnosno kao da bude u potpunom mirovanju: bez strasti, bez posla, bez rasonode, bez napora. Osećaćete tada svoje ništavilo, svoju usamljenost, svoju nesposobnost, svoju zavisnost, svoju nemoć, svoju prazninu. Namah će izbiti, iz dubine njegove duše, dosada, turobnost, tuga, zlovolja, srdžba, očajanje“. Praznina osamljivanja savremenika i njegova bjekstva praćena osiromašenom raznovrsnošću masovne kulture, možda više nego ikada u prošlosti, aktualizirali su Montenjevu i Paskalovu misao.

Kako umaći standardizovanoj i rutinskoj rasonodi koju neprestano prati dosada? Na to pitanje nema pouzdanog odgovora, ali svijest o značaju ovog pitanja nije bez značaja. Za rasonodu je rečeno da je „kozmetika duše“. Ona je usmjerena na stvaranje uslova koji bi uspješno prekidalu sivilo i monotoniju svakodnevlja. Monotonija i dosada nijesu vezane samo za radni proces, nego su sastavni dio slobodnog vremena i potrošnje. To su područja koja su bitno drugačija od rigidnog procesa rada a nijesu zaštićena od korozivnog uticaja dosade. Poznato je da svakidašnji život teče po „redosledu“ u kojem se nametnuti i obavezni način ponašanja beskonačno ponavljaju. Svakodnevni život se, tako, ispoljava u naizgled nepromjenljivoj formi. Rasonoda, koja bi trebalo da unese promjenu u stalni „dnevni program“, da ga učini snošljivijim, ne uspostavlja „liniju razgraničenja“ niti nadmašuje uslovnosti degradiranog svakodnevlja. Tako su postradali i impulsi zadovoljstva osjećajnog bića i kultivisane persone. Nema, suštinski gledano, preokreta ni u stilu življena ni u emocijama. Doista, mnogi teoretičari otkrili su kompenzaciju kao veoma važnu funkciju rasonode. Čovjekovo nastojanje da „ublaži“ prinude civilizacije koje teško podnosi našlo se na istoj raavni s njegovom željom da potvrdi vrijednosti osjećajnog života, koje se ne mogu zadovoljiti ni potvrditi u radu. Rasonoda ne bi smjela da bude ni monotona ni dosadna kao rad, a ona to jeste. U viđenju rasonode „najdalje“ idu istraživači koji u njoj vide vrstu „medicinske vrijednosti“, vid „farmaceutskih preparata“ kojima bi „liječili“ individualne i društvene bolesti. Uopšte, teorija rasonode kao kompenzacije za unesrećeni život, i kao bekstvo od života – teško mogu biti prihvaćene sa stanovišta cjeline i jedinstva života. Kao dio „industrije kulture“, „industrije svijesti“ i „potrošačke kulture“, rasonoda se troši kao svaka roba. Ako je u osnovi njenog prihvatanja „dobrovoljna prinuda“ i pasivno zabavljanje, takva rasonoda razara svaki sistem vrijednosti. Nema ništa skuplje od jevtine rasonode. To je jedan od razloga što je traganje za novim načinima čovjekovog samopotvrđivanja i u domenu rasonode jedno od temeljnih pitanja savremene kulture.

Svi istraživači savremenog života pokazuju da tamo gdje potrebe za prestižem dobijaju prenaplašen značaj, osjeća se stalno nastojanje da se posjeduju one „vrijednosti“ koje su pod okriljem zakona tržišta. To se u velikoj mjeri odnosi na čitavo područje savremenog turizma. Uopšte uzev, potrošačka psihologija i tržišni mehanizam nagovještavaju novi stil života u kojem logika prestiža dobija naglašeno mjesto. U neposrednoj vezi sa duhom takmičenja ispoljavaju se i malograđanska zadovoljstva u turističkim putovanjima. Zapleten u prestižne aspiracije, okružen prividom obilja, čovjek potrošač napreduje „malim koracima“ do svog lagodnog komformizma, do banalnog načina življenja. Zato potrošači i jesu „ono što imaju“, a to što imaju često nije ništa drugo do siromaštvo obilja. Nije slučajno Žan Starobrinski zabilježio: „Kako ljudi više ne traže da zadovolje svoje „prave potrebe“ nego one koje su stvorile njihove taštine, oni će da budu stalno van sebe samih, tuđi sebi samima, robovi jedni drugih“. Ovdje bilo kakav komentar nepotreban.

Uz nevolje siromašnog društva, i u našoj sredini, svjedoci smo takmičenja u neumjerenosti, u vještačkom sjaju. To je onaj potrošač koji kupuje knjige „na metar“ ne radi čitanja, već zbog praznog regala, prazne glave i lažnog predstavljanja. U taj se kontekst uklapa i turistički kič. Turistički događaj najčešće postaje pseudodogađaj. I kad je napravio „skicu za portret“ kič – turiste, u studiji „Kič“, Nikola Božilović ga nije prepoznao samo kao „tipičnog kičera“ nego i kao malograđanina, snoba, dokoničara i hedonistu. Industrija modernog turizma ne dovodi do promjene ritma življenja i do „načela naizmjeničnosti“. Često je u „paket-aranžmanu“ osujećena čovjekova spontanost i sloboda. Što je najgore, turista postaje stranac u svom turističkom svakodnevlju. Njegova težnja za pastoralnim, za zemaljskim rajem, najčešće se pretvara u tavorenje bez intenziteta, bez radoznalosti i bez smisla. Taj tragikomični radoznalko, žrtva rutinske navike i nametnutog ponašanja, pokušava da turističko putovanje zabilježi fotografskim aparatom, da bi, na kraju, kad se vrati kući, mogao na miru da dozna gdje je bio, da i na taj način stigne do nepoznatih krajeva. Zato ostaje istraživaču da se pita da li su u svakodnevlju *homo turiticusa* više prisutna njegova čula i svijesna pažnja ili „zapisi“ foto-aparata. Ne zna se, najposlije, da li fotografije služe za pokazivanje, prikazivanje ili sjećanje. Težnja da se ostvari hedonističko blagostanje pokazuje se kao glup i površan „ideal“. A kad vidimo ljude kako se oblače kao kič-modeli, kao pokretni kič, kao odeveni objekti, valja postaviti pitanje: ko je to, i zašto, učinio od njih? Vjerodostojan odgovor na ovo pitanje gotovo je nemoguće dati bez uvida u industriju mode, baš kao i u industriju svijesti, koja svojim neumjerenim nagovorom doprinosi ne samo obaveznosti pomodnog gluparenja nego i eroziji onog načina života koji bi omogućio traganje za individualitetom i slobodnim izborom. Tu bi već bilo mjesta i za modni kapris i prekoračenja u odnosu na nametnute obrasce odijevanja. I kao što je Dostojevski tvrdio da se kod čovjeka često želja dijametralno razmimoilazi s razumom, isto se tako i njegov ukus može razmimoilaziti s umjerenošću i skladom.

A naš savremenik, psihoanalitičar Dušan Kosović, koji je kao strasni putnik prokrstaro zemaljski šar, zapaža da u psihološkom smislu dan na putu-

vanju „nije samo duži od onoga u kojem se miruje nego je to dan koji je više proživljen, više zapamćen. Ponekad je to dan za vječno pamćenje“. U svakom slučaju, sa putovanja su ostali dani i događaji koji se ne zaboravljaju. Ne zaboravljaju se predvečerja Pariza, bistroi na Seni, vertikale Njujorka, žamor italijanskih trgova, mir planina u rano jutro dok još vazduh bridi, večeri potpunog opuštanja i prepuštanja negdje na Mediteranu.

Sve je to putovanje do sebe. A nema ništa vrijednije nego biti blizak sebi, stići do sebe, ali i otkriti svoje nepoznate mogućnosti. To saznanje dovoljno je za nova putovanja i nove turističke doživljaje.

2.

Termin *dokolica* dovodi se u vezu sa latinskim pojmom *otium*. U ideološkim vremenima, u kojima se do fetišizma slavio proizvodni rad, dokolica je gotovo neprekidno neadekvatno „dešifrovana“. Išlo se tako daleko da je maltene izjednačavana sa svojom suprotnošću. Tako se događalo da se dokolica pogrešno poistovjećuje sa pojmom besposličenje – u kome je sadržana nijansa pogrdnosti. Nikako da se shvati da dokon, besposlen čovjek – *dokoničar* – nije isto što i *dokoličar*, koji je nekad pripadao dokoličarskoj klasi, a uvijek stvaralačkom svijetu. Mnogi teoretičari poistovjećuju dokolicu sa slobodom, a rad sa nužnošću. To dvojstvo rada i dokolice izraženo je u grčkom jeziku riječima koje potiču od istog korijena: *schole* „pokriva“ značenje termina dokolica, dok je *a schole* oznaka za vrijeme izvan dokolice ili za stanje koje pripada nužnosti. Ova podijeljenost, pa čak i nezavisnost, rada i dokolice srijeće se u latinskom jeziku u riječima *otium* (dokolica) i *negotium* (odsustvo otiuma). Zato Mari Fransoaz Lanfan i kaže da je prioritet dokolice nad radom u antičkoj filozofiji unet i u rječnik. U oba skučaja rad je definisan negativnim prefiksom (- *a* u grčkom i *neg* u latinskom □□□□□K □□□□□2K

u njegovom djelu može naći dosta tipičnih karakteristika tradicionalne aristokratije, koje su, gotovo mehanički, prenijete na pojedine krugove industrijske buržoazije. Uvjerljivo je izvrgao podsmijehu dokoličarsku klasu, ali nije uspio da otkrije „misteriju“ njene društvene moći.

Ipak, izgleda, da su najprivlačnije one teorije koje problematizuju značaj dokolice za stvaralaštvo. U njima nije teško prepoznati nastojanje da se utvrdi jasna razlika između slobodnog vremena kao masovne pojave industrijskog društva i dokolice kao individualne i kreativne vrijednosti, koja je stara koliko i stvaralaštvo. Tako Sebastijan de Gracija ističe da dokolica i slobodno vrijeme žive u dva različita svijeta, s tim što svako može da ima slobodno vrijeme, ali svako ne može imati dololicu. Po njegovom mišljenju, slobodno vrijeme je realna ideja demokratije, dok dokolica nije potpuno ostvarljiva. Za ovog autora, rad je antinomija slobodnom vremenu, ali ne dokolici. Odnos između slobodnog vremena i dokolice, De Gracija vidi kao problem, kao teškoću koju bi mogle ublažiti najprogresivnije civilizacije pretvaranjem najvećeg dijela slobodnog vremena u dokolicu. On upozorava da su mir i prosperitet „opasni“ za svako društvo koje ne zna da raspolaže slobodnim vremenom. A to što je idealni čovjek dokolice inkarniran u idealnom prototipu grčkog filozofa, otkriva uvjerenje De Gracije o tome da je malo ljudi sposobno da se ostvari u dokolici, jer ih je malo sposobnih za kontemplaciju. Pored toga, po mišljenju ovog autora, koji ne krije pesimizam, potrošačko društvo pokazalo se nesposobnim da ostvari vrijednosti neophodne za razvitak čovjeka u slobodnom vremenu. U stvari, De Gracija postaje najizrazitiji predstavnik one teorijske orijentacije koja ističe da je dokolica „fatalna“ za stvaralački ograničene i „osrednje“ duhove. Vraćajući se na Veblenovu koncepciju o dokoličarskoj klasi, on u savremenom svijetu prepoznaje dvije klase: (1) novu „*leisure class*“, u koju bi spadali filozofi i pjesnici svih socijalnih sredina, stvarajući sposobni da se realizuju u dokolici i stvaralačkoj imaginaciji i (2) *klasu rada*, koja bi trebalo samo da traži nove forme za obezbjeđivanje osnovnih životnih nastojanja. Teoretičari često govore o prigušivanju ličnosti u savremenim zatvorenim i nemodernim društvima i gubitku njene sposobnosti za dokolicu. Oni naglašavaju da gubitak smisla za dokolicu ne znači ništa drugo nego osiromašenje ličnosti i njenu dezintegraciju. Pirscl Smit izričito kaže: „Ako se izgubi dokolica, pazite da se ne izgubi duša“. Nijesu rijetki mislioci koji smatraju da dokolica nije posljedica i rezultat slobodnog vremena, odmora, vikenda ili izleta. Džozef Pajper piše da je dokolica mentalni i duhovni stav. „Ona je na prvom mjestu stav uma, uslov duše“, kaže on. U središte fenomenologije stvaralačke imaginacije Gaston Bašlar stavlja prirodu pjesničkog sanjarenja – koje se po prirodi stvari odvija u dokolici – da bi skrenuo pažnju na to da pjesničko sanjarenje označava „životne hipoteze što proširuju naš život“. Pošto je pokazao kako „imaginacija iskušava budućnost“ i kako je „imaginarni svijet usisao stvarni svijet“, Bašlar ističe da je uobičajeno da se sanjarene ubraja među „fenomene duševnog odmora“ i da se doživljava u „opuštenom vremenu“, vremenu bez „vezujuće snage“. Pjesničko sanjarenje dovodi poeziju na „dobru padinu,

onu padinu kojom može ići svijest što raste. To je ono sanjarenje koje se zapisuje ili koje barem obećava da će biti zapisano. Ono je već pred velikim svemirom bijele stranice“. Budući da je dokolica specijalno stanje u kome se nalazi svijest i da je izraz sposobnosti ličnosti da bude prisutna u vremenu na kreativan način ne može se dokolica smatrati kao pasivno stanje izolacije, jer ličnost nije ni pasivna ni odvojena ako je čitava obuzeta procesom dokolice. Zato je besposlenost daleko od toga da bude njen sinonim. Štaviše, besposlenost se može opisati i kao „potpuno odsustvo“ dokolice ili kao stanje suprotno dokolici. Besposlenost i nesposobnost za dokolicu odgovaraju jedno drugom, a dokolica je suprotna i jednom i drugom. U stvari, dokolica je „forma tišine“ koja je preduslov za shvatanje realnosti i za stvaralačko pregnuće. U gotovo poetskoj formi, ovaj autor iznosi stav da „samo tihi čuju, a oni koji koji ne ostaju tihi ne mogu da čuju“. Zato što dokolica sadrži kontemplativni stav, ona je uslov za stvaralaštvo. Slične stavove zastupa i G. Lundberg kad ističe da slobodno vrijeme ima u relativno visokom stepenu kako svoj originalni podsticaj tako i svoje isunjenje u samoj individui, prije nego u prinudi društvenog i ekonomskog poretka. Zato ona mora u sebe da uključuje aktivnosti ili stanja koja se razlikuju što je moguće više od onih na koje je čovjek svjesno prisiljen svojom životnom situacijom. Otuda, ako ih već ne unapređuje, slobodno vrijeme bi moralo da bude kompatibilno sa fizičkim, mentalnim i društvenim vrijednostima.

Dokolica kao uslov za stvaralaštvo podrazumijeva manifestacije sposobnosti individue, koja pored relaksacije cijele ličnosti, uključuje i sposobnosti za maštanje, sazrijevanje, kontemplaciju, refleksiju i meditaciju. Zato je teoretičari poistovjećuju sa slobodom, sa slobodnom i kreativnom ličnošću. Da bi se dobila objektivnija i cjelovitija slika ovog stanja, naučnici su pokušali da prepoznaju tipične spoljne karakteristike osobe koja se nalazi u dokolici. Jednu takvu skalu manifestacija dokolice izradio je Aleksander Martin. Navešću najveći dio njegovog registra manifestacija sposobnosti za dokolicu: (1) sposobnost za razonodu tijela, svijesti i osjećanja; (2) sposobnost za razonodu s drugima; (3) sposobnost za maštanje, kontemplaciju, refleksiju i meditaciju; (4) sposobnost za pažnju, gledanje, slušanje, kao i za aktivno primanje muzike, poezije, svih umjetnosti; (5) sposobnost za opštu relaksaciju cijele ličnosti – psihomotorna relaksacija; (6) sposobnost za spavanje. I najpovršnija analiza manifestacija sposobnosti za dokolicu otkriva svu njenu složenost. Kao što se vidi, dokolica podrazumijeva prirodnu sklonost koju ličnost u sebi sadrži. Pored toga, dokolica ne čini čovjeka pasivnim jer ona podrazumijeva sposobnost čitave ličnosti da se „otkriva“ na kreativan način i prema sebi i prema svijetu. Zato se pitanje dokolice stvaralaca, naučnika i umjetnika, javlja u bitno drugačijim pretpostavkama i realizacijama od mnoštva drugačijih profesija. Umjetnik, a i naučnik, živi u slobodnom vremenu u smislu latinskog *otiuma*, ističe Antonjina Kloskovska, jer se *otiumom* označavao život Rimljanina koji se bavio isključivo umjetnošću, filozofskom i političkom djelatnošću. Iz oblasti *otiuma* bio je odstranjen ne samo fizički rad, koji je bio „nasledstvo“ robova, već i *negotia*, koja je pripadala trgovačkom svijetu. Otuda se i podjela umjetnikovog radnog dana na vrijeme

rada i slobodno vrijeme, postavlja nešto drugačije nego kod drugih profesija, utoliko prije što se može reći da umjetnik (a i naučnik) nema slobodnog vremena u smislu potpune oslobođenosti od stvaralačkih preokupacija. Istraživanja su pokazala da u ostvarivanju veoma složenog kreativnog procesa, dokolica postaje najvažnije vrijeme za dinamiku čovjekovih stvaralačkih otkrića i za prepoznavanje njegovih kreativnih potencijala. Bez mnogo teškoća zapaženo je da *pripremna* i *završna* faza kreativnog procesa pripadaju psihobiološkom procesu rada, koji označava stavljanje u pogon ukupne svijesti i postizanje pune koncentracije, dok faze *inkubacije* i *eliminacije* („kreativni bljesak“) pripadaju psihobiološkom procesu dokolice u kome postoji izvjesna forma opuštenosti i neočekivane svijesti. Svakako, bilo bi pogrešno oštro razdvajati ili suprotstavljati ove faze kreativnog procesa, utoliko prije što se kroz sve ove faze ostvaruje napredak kreativnosti i čudesni treptaji inspiracije. Osim toga, kreativnim „ciklusom“ se čovjekova sposobnost za ostvarivanje rada i njegova sposobnost za ostvarivanje dokolice ne isključuju, već upotpunjuju i prožimaju. To znači da dokolica nije suprotna radu i pored toga što u radu postoji „nešto“ što se može smatrati suprotno dokolici. Kreativni proces uključuje i jedno i drugo stanje. U kreativnom procesu dolaze do punog izražaja – i racionalne i iracionalne stvaraočeve mogućnosti, njegova svjesna i nesvjesna aktivnost. I možda više nego igdje drugdje potvrđuje se da je čovjek jedinstvo prirode i duha.

Svako određenje dokolice moralo bi uzeti u obzir stepen mogućnosti čovjeka da, kao cjelovita i kreativna ličnost, samostalno i svjesno, određuje svoju egzistenciju i svoj odnos prema sebi i svijetu. Otuda, dokolica predstavlja vid egzistencije koja je dobrovoljno odabrana kao najbolji način čovjekove samo-realizacije. Nastala na samim osnovama unutrašnjih sposobnosti i predispozicija ličnosti, dokolica postaje „prostor“ čovjekovog kreativnog prepoznavanja i stvaralačkog sazrijevanja. Ona je put do čovjeka kao stvaralačkog i slobodnog subjekta. To nas i uvjerava da časovnici nijesu pravi mjerači vremena, a čovjeku ostaje trka sa vremenom, gotovo uvijek beznadežna. Ona je beznadežna naročito tamo gdje je poreknuto čovjekovo slobodno i kreativno bivstvovanje.